

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА: ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, МЕТОДИКА

УДК 373.67

Ольга Лобова,
м. Суми

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «МУЗИЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ» В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЇ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено дослідженню генези поняття «музична культура особистості». На основі аналізу філософських, культурологічних і педагогічних праць зроблено висновки щодо трактування означеного феномену в контексті загальної музичної освіти. Музична культура школяра розглядається як індивідуально-неповторне, складне інтегративне утворення. Формування музичної культури учнів трактується як провідний орієнтир шкільної музичної освіти, який є необхідною складовою різнобічного розвитку та гармонійного виховання дитини.

Ключові слова: музична культура особистості, музична культура школяра, загальна музична освіта, формування музичної культури учнів.

Постановка проблеми. Формування культури людини є однією з фундаментальних педагогічних проблем, яка стосується усіх, хто причетний до виховання та освіти молоді. Особливого значення питання культуротворчості набувають у контексті особистісно орієнтованої педагогіки, адже, за висловом П. Флоренського, саме культура плекає та живить особистість, допомагаючи їй піднятися над «простором діяльності» й собою.

У галузі музичної освіти культуротворчі тенденції конкретизуються у зверненні до феномену музичної культури як інтегративного особистісного утворення, що поєднує все розмаїття властивостей музично освіченої людини.

Постановка проблеми формування музичної культури школяра підготовлена довготривалим розвитком музично-педагогічної думки та пов'язана, насамперед, із діяльністю Д. Кабалевського, який не лише підняв категорію особистісної

музичної культури на рівень мети шкільної музичної освіти, а й розширив її межі до духовної сфери. Музична педагогіка XXI століття вимагає поставити ще більш вагомі та широкі завдання: вивести музичну освіту на рівень культуро- та життєтворчості, максимальної реалізації інтелектуального, естетичного, творчого потенціалу дитини та її різнобічного гуманістичного виховання. Отже, феномен музичної культури набуває нового, більш глобального й універсального змісту.

Така багатоплановість завдає певних складнощів: які конкретні культуротворчі завдання поставити, як побудувати відповідний навчальний процес, як досягти цілісності та гармонії? Нарешті, як формувати саме музичну культуру, а не довільний набір знань, умінь і навичок? Усі ці питання актуальні для теоретиків і практиків загальної музичної освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. Розроблення теорії музичної культури ґрунтується на філософських, культурологічних, психологічних, педагогічних працях. Її методологічною основою є культурно-антропологічний підхід, який дозволяє розглядати цілісне явище музичної культури як відображення закономірностей і особливостей розвитку людини: «Усю культуру, у тому числі музичну, можна розглядати як дзеркало, що створюється людиною для самопізнання та саморозкриття» [10, с. 48]. Водночас музика визначається одним із найважливіших факторів становлення особистості: музикальності, свідомості, здібностей, духовного світу людини тощо.

У дослідженнях із філософії, культурології, естетики (Б. Асаф'єв, М. Бахтін, В. Біблер, М. Каган, С. Кримський, А. Сохор, Р. Тельчарова та ін.) музична культура особистості трактується з різних позицій взаємовпливів і зв'язків із суспільством, діяльністю, досвідом і становленням людини, зокрема як: результат впливу музичної культури суспільства та міра визначення ступеня його музичного розвитку; досвід особистості у сфері музичного мистецтва та спосіб існування й функціонування музичної свідомості людини; частина загальної духовної культури особистості й умова її художньо-творчого розвитку тощо.

Серед класичних робіт у галузі музичної психології, які справили безпосередній вплив на розроблення теорії музичної

культури особистості, слід відзначити ґрунтовні праці «Психологія мистецтва» Л. Виготського, «Психологія музичних здібностей» Б. Теплова, «Музичний розвиток дитини» Н. Ветлугіної. Значним внеском у розроблення психологічних засад проблеми стали дослідження М. Арановського, Г. Когана, В. Медушевського, Є. Назайкінського, С. Науменко, Г. Тарасова, К. Тарасової, Г. Ципіна та ін. Психологічна складова безпосередньо стосується розвивальних компонентів музичної культури особистості: розвитку музичного сприймання, загальних і музичних здібностей, художньо-образного мислення, інтересу до музичного мистецтва тощо.

Педагогічні основи розуміння ролі музики в становленні особистісної культури виразно виявилися в працях В. Сухомлинського, у спеціальних дослідженнях Е. Абдулліна, Ю. Алієва, Л. Горюнової, Д. Кабалевського, Л. Школяр, українських учених Г. Падалки, О. Ростовського, О. Рудницької, О. Хижної, О. Щолокової та ін.

У галузі загальної музичної освіти пильна увага до категорії «музична культура особистості» виникла на початку 80-х років ХХ століття, коли в практику загальноосвітніх шкіл було впроваджено концепцію Д. Кабалевського. Завданням своєї системи, викладеним у роботі «Основні принципи та методи програми з музики для загальноосвітньої школи», педагог вважав «виховувати в учнях музичну культуру як частину всієї їхньої духовної культури» [3, с. 4]. З того часу феномен музичної культури особистості стає традиційним для музичної (ширше – мистецької) педагогіки.

Мета статті полягає у дослідженні генези поняття «музична культура особистості» в контексті шкільної музичної освіти.

Виклад основного матеріалу. Культура – надзвичайно широке й різнопланове явище, яке просякає різноманітні аспекти соціального буття та людської діяльності. Сфера побутування терміну «культура» розповсюджується на різні наукові галузі, серед яких і власне культурологія, і філософія, історія, філологія, мистецтвознавство, етика, естетика, синергетика, психологія тощо.

Уведення поняття культури до глосарію педагогіки дослідники відносять до другої половини XVIII століття, проте педагогічне осягнення культурних феноменів було започатковано значно раніше. Відомо, що вже в античній свідомості категорія культури ототожнювалася з поняттям «пайдейя», тобто «освіченість». Розроблення культурологічних аспектів є однією з найважливіших проблем сучасної педагогічної науки, адже її провідна категорія – освіта – також розглядається як підсистема культури.

У педагогіці всі виміри існування культури набувають характеру сфокусованості на особистість, оскільки будь-які культурні явища є відображенням внутрішнього світу, думки та творчості людини. Недарма А. Моль порівнював культуру з «екраном знань», що формується у свідомості, а сучасні дослідники вважають її «найбільш достовірним антропологічним документом» [10, с. 48]. Водночас, культура розглядається як один із найпотужніших чинників впливу на розвиток, виховання й освіти особистості.

Як людство складається з окремих особистостей, так і загальнолюдська культура створюється та постає єдністю особистісних культур. Отже, реалізація культурного компонента освіти є одним із провідних завдань педагога. «..від кожного дитячого серця простягаються тисячі ниток до того великого і вічного, ім'я якому народ, його мова, культура, література, мистецтво, школа, сім'я...», – писав В. Сухомлинський. І наголошував: саме заради цього зв'язку серця кожного учня з невичерпною духовною культурою народу вчитель переступає щодня поріг школи [8, с. 136].

У сучасній освітньо-культурній політиці є підстави надавати особливого значення взаємозв'язкам культури та музичної (і взагалі мистецької) освіти, адже мистецтво є невід'ємною частиною культури, а будь-який вид мистецької освіти спрямований на формування митця, розвиток культури його особистості.

Музична культура школяра – феномен, із яким традиційно пов'язуються найбільші сподівання щодо впливу музичної освіти на людину.

Аналіз педагогічних джерел свідчить, що поняття «музична культура особистості» трактується вельми широко й неоднозначно, серед його тлумачень немає єдиного, вичерпного. Розглядаючи музичну культуру як особистісну характеристику, дослідники-педагоги наділяють її різним змістом, пропонуючи різноманітні підходи до структурування, кількісної та якісної характеристики окремих компонентів і їх розвитку в навчальній діяльності.

Відомо, що введення категорії «музична культура» як провідного цільового орієнтиру загальної музичної освіти належить Д. Кабалевському. Який же смисл укладав у це поняття видатний педагог-музикант?

У згаданій вище роботі, написаній наприкінці 70-х років минулого століття, знаходимо фактичне ототожнювання феноменів музичної культури та музичної грамотності: «Музична грамотність – це у сутності музична культура, рівень якої не знаходиться у прямій залежності від ступеня засвоєння музичної (нотної) грамоти, хоча й передбачає знання цієї грамоти» [3, с. 19].

Тісно пов'язані в Д. Кабалевського поняття музичної культури та музичної діяльності. За оцінками послідовників, принцип діяльності – одне з найважливіших методологічних джерел концепції Д. Кабалевського, де «музична культура та музична діяльність створюють процесуальну тотожність. Музична діяльність виступає як передумова, умова, процес, форма, підсумок виявлення музичної культури людини. Водночас музична культура є перетворена, знята форма музичної діяльності» [9, с. 15].

Отже, у роботах російського педагога, з одного боку, зроблено рішучий крок на шляху ствердження особистісної музичної культури як пріоритету шкільної музичної освіти, а з іншого, – категорія музичної культури «балансує» між поняттями «музична грамотність» і «музична діяльність», так і не набувши чітко визначеного статусу та змісту.

Невипадково, високо оцінюючи на початку 1980-х років значення ідей Д. Кабалевського, один із яскравих представників російської музичної педагогіки Е. Абдулін пропонував власні

підходи до педагогічного осмислення феномену музичної культури, простежуючи зв'язки між її об'єктивно існуючою та особистісною формами. На думку вченого, музична культура особистості характеризується тим, якою мірою людина засвоїла цінності музичного мистецтва. Важливість такого підходу для музичної педагогіки обґрунтовано тим, що він «дозволяє виявити своєрідність змісту музичної культури, форми її виявлення та сферу впливу на людину» [1, с. 11].

Відгуком і педагогічною реакцією на концепцію Д. Кабальєвського стали наукові дослідження щодо сутності, окремих компонентів або аспектів становлення музичної культури школярів:

- *сутності й складових музичної культури школярів* (Л. Горюнова, Л. Хлебникова) та системи оцінювання результатів їхньої музичної освіти (М. Семко);

- *формування якостей молодших школярів* – їхньої музично-естетичної культури в умовах позашкільної початкової музичної освіти (Н. Гузій) та культурно-дозвілєвої діяльності (І. Барвінок); музичної культури молодших школярів в умовах взаємодії загальноосвітньої та дитячої музичної шкіл (О. Грисюк), музичних здібностей на уроках музики (О. Коваль), музичних знань засобами мультимедійних технологій навчання (О. Чайковська), художньо-образного мислення (Н. Батюк), ціннісних орієнтацій у процесі сприймання музики (О. Крюкова) та засобами музично-ігрової діяльності (О. Павлова);

- *формування якостей учнів основної школи* – музичної культури підлітків (Ю. Алієв), зокрема, засобами музики масових жанрів (Г. Шостакович), потреби старшокласників у музичній самоосвіті за допомогою шкільних дискотек (З. Кальниченко), слухацької музичної культури підлітків (Н. Ломакіна);

- *виховання вокально-інтонаційної культури молодших школярів у процесі роботи над музичним образом* (О. Чурікова-Кушнір), інтересу до народної музики у підлітків на заняттях у вокально-інструментальному ансамблі (А. Болгарський);

- *розвитку інтересу до музичного виконавства у старшокласників на основі особистісно-орієнтованого підходу* (Т. Кротова), творчої активності молодших школярів у процесі

інтеграції різних видів музичної діяльності (В. Холоденко), музично-творчих здібностей учнів у навчально-виховному процесі мистецьких шкіл (К. Стецюк) тощо.

Вищеназвані наукові праці зумовили виникнення низки нових підходів до визначення музичної культури учнів. Так, у працях Л. Горюнової ця категорія інтерпретується як один із проявів духовного світу молодшого школяра в музично-творчій діяльності; як феномен духовної культури, «якість особистості, що дозволяє чути-відчувати виразність звукового Світу природи, людини, музичного мистецтва, забезпечує досягнення їхнього духовного зв'язку... спосіб цілісно-особистісного розвитку дитини, її морально-естетичного самовдосконалення у процесі художньої діяльності в опорі на художньо-образне мислення» [2, с. 11, 31].

У працях А. Катинене, М. Палавандишвілі, О. Радиної сутність музичної культури дитини вбачається у взаємодії різних видів музичної діяльності, їх результаті, а також у процесі діяльності, у ході якого формується музично-естетична свідомість людини: її інтереси, потреби, почуття, установки, естетичні оцінки, смаки, ідеали, погляди тощо. О. Ростовський тлумачить це поняття як індивідуальний соціально-художній досвід особистості в царині музичного мистецтва [7, с. 5] тощо.

Інноваційні тенденції виявилися й на рівні окреслення компонентного складу музичної культури школяра як складного інтегративного, багаторівневого утворення. Суттєво збагатився глосарій окремих компонентів музичної культури, пов'язаних із певними видами музично-естетичного опанування світу, зокрема сприйманням і виконанням музики. Наприклад, Н. Ломакіна дослідила слухацьку музичну культуру школяра-підлітка, визначивши її як інтегративну якість особистості, що виявляється у здатності учня до духовного збагачення засобами музики, яка сприймається та виконується в умовах навчання та дозвілля [4].

Отже, навіть стислий екскурс сторінками музично-педагогічних праць останніх десятиріч свідчить, що музична культура особистості, як і художня, є, за Н. Миропольською, «несуворим поняттям». Розмаїття описових визначень може пояснюватися складністю й недостатньою вивченістю означеного феномену, а

також схильністю деяких дослідників (митців за покликанням) не до наукового, а до художньо-творчого й образного аналізу педагогічних явищ.

Розмірковуючи над вищенаведеними дефініціями, зауважимо, що, на наш погляд, сутнісна специфіка музичної культури школяра має визначатися не лише «музично-професійними» ознаками, а й (за аналогією із загальною музичною освітою) певним ступенем «загальності». Остання зумовлена:

1) належністю музичної культури учню-немузиканту, що закономірно веде до менш глибокого «занурення» в царину власне музичних якостей (порівняно з професійно орієнтованою музичною культурою);

2) «виходом» музичної культури школяра за межі власне музичної властивості на горизонти різнобічного розвитку та виховання, що спричинено загальними тенденціями сучасних освітніх процесів.

Ці ж тенденції зумовлюють розуміння музичної культури школяра як більш широкого та, відповідно, менш глибокого (у порівнянні з феноменом професійної музичної культури) прошарку музично-естетичних якостей.

Важливими завданнями педагогічної науки є не лише обґрунтування поняття та складу музичної культури стосовно особистості школяра, а й виявлення наукових засад, дидактичних умов, методів і прийомів її формування в процесі музичної освіти. Розв'язання цієї проблеми ускладнюється обов'язковим урахуванням того музичного «космосу», тих музичних контекстів, що оточують дитину, адже «виховні зусилля можуть досягати мети лише в тому випадку, якщо вони не суперечать, а враховують їхній характер і природу» [9, с. 8].

Формування музичної культури дитини є одним із найбільш складних завдань сучасної музичної освіти. У педагогічних дослідженнях цей процес розглядається як частина загального процесу духовного розвитку людини, кероване соціально-педагогічне явище, сутність якого полягає в поступовому, безперервному, динамічному розвитку музичних і загальних здібностей і якостей особистості.

Процес формування музичної культури школярів складний і різноплановий. Д. Кабалевський виділяв у ньому етапи накопичення слухового досвіду (уміння при першому ж прослуховуванні «схоплювати» найбільш суттєве в порівняно великій кількості різних творів) і відточування музичної культури (уміння глибоко проникати в порівняно невелику кількість найбільш значних творів, багаторазово слухаючи й аналізуючи їх) [3, с. 22].

Сучасне розуміння сутності й завдань загальної мистецької освіти вимагає нових підходів до тлумачення процесу формування музичної культури дитини. На нашу думку, він передбачає послідовне та систематичне розширення художньої ерудиції учнів, набуття навичок вокальної й інструментальної виконавської діяльності, становлення основ етики й естетики музичного сприймання, послідовне ознайомлення з життям і творчістю представників національного та світового музичного мистецтва тощо.

Серед негативних чинників, що впливають на успішність формування музичної культури учнів, сучасні дослідники називають: розбіжність підходів до змістовного наповнення навчально-виховного процесу в сфері освіти, культури та серед учителів, відокремленість теоретичних і практичних знань, умінь і навичок, перевантаження школярів, недостатній рівень диференціації навчання, недооцінку важливості вияву та розвитку художньо-творчих здібностей кожної дитини тощо.

Особливо відзначається провідна роль учителя, який організовує та спрямовує музичну діяльність школярів. Це положення стало причиною неоднозначного ставлення науковців до використання терміну «формування», якому в сучасних дослідженнях досить часто надається негативний відтінок як такому, що «відбиває односторонній рух від учителя до учнів і не акцентує важливі аспекти педагогіки співробітництва (суб'єкт-суб'єктну взаємодію) та синергетики (самоорганізації та саморозвитку учнів)» [5, с. 14].

На наш погляд, процес формування передбачає спрямовуючу роль педагога, але в жодному разі не заперечує суб'єкт-суб'єктну взаємодію, як і можливості для самоорганізації та саморозвитку дітей. Тому це поняття може бути використане стосовно музичної освіти, особливо в умовах початкового

навчання, де діяльність дітей потребує регулярної педагогічної корекції.

Висновки. Отже, на основі аналізу досліджень теорії музичної культури, можна зробити певні висновки щодо її трактування в контексті шкільної музичної освіти.

По-перше, музичну культуру школяра варто розглядати як ланку системи: *духовна – естетична – художня – музична культура особистості*. Виходячи з цього, музична культура підпорядковується попереднім культурним феноменам і зберігає їхні узагальнені ознаки: має особистісну та суспільну значущість, виступає носієм цінностей особистості й суспільства, розглядається в тісному зв'язку з відповідною об'єктивно існуючою культурою (музичним мистецтвом).

По-друге, у системі координат сучасної школи є підстави вважати формування музичної культури учня провідною метою шкільної музичної освіти. Виходячи з цього, йдеться про музично-культурне становлення не окремих обраних учнів, а кожної дитини. При цьому музичну культуру школяра варто розуміти не як тимчасову епізодичну якість, а як «пролонговану здатність особистості жити й діяти у відповідності до своєї цивілізованості» [6, с. 333].

По-третє, розуміння музичної культури з позицій системного підходу передбачає формування не розрізнених музичних характеристик особистості, а єдиної, цілісної музичної культури школяра, яка є не простою сумою певних складових, а індивідуально-неповторним, складним інтегративним утворенням, яке поєднує діяльнісний, аксіологічний, етичний, світоглядний, особистісний, життєтворчий аспекти тощо.

По-четверте, згідно з тенденціями гуманістичної, особистісно орієнтованої педагогіки, слід мати на увазі безпосередній вихід процесу формування музичної культури за межі становлення власне музичної якості на обрії духовної культури та гармонійного розвитку особистості. Тому формування музичної культури учнів доцільно розглядати в контексті розвивальних і виховних «надзавдань» музичної освіти.

Виходячи з цього, феномен музичної культури школяра можна визначити як складне інтегративне особистісне утворення,

що виникає як поєднання музичних освіченості-розвитку-виховання та є необхідною складовою різнобічного розвитку та гармонійного виховання дитини.

Актуальною проблемою музичної педагогіки є визначення оптимального складу, структури та взаємодії компонентів музичної культури школяра, оскільки саме від вирішення цієї проблеми залежить зміст, завдання й орієнтири сучасної музичної освіти.

Список використаної літератури

1. Абдуллин Э. Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе : пособие для учителя / Э. Б. Абдуллин. – М. : Просвещение, 1983. – 112 с.
2. Горюнова Л. В. Теория и практика формирования музыкальной культуры младшего школьника : автореф. дисс. ... докт. пед. наук в форме науч. доклада : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (музыка)» / Горюнова Людмила Васильевна. – М., 1991. – 38 с.
3. Кабалевский Д. Б. Основные принципы и методы программы по музыке для общеобразовательной школы / Д. Б. Кабалевский // Программа по музыке (с поурочной методической разработкой) для общеобразовательной школы. 1-3 классы. – М., 1980. – С. 3-19.
4. Ломакина Н. С. Формирование слушательской музыкальной культуры школьников-подростков : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (музыка)» / Н. С. Ломакина. – М., 2006. – 22 с.
5. Масол Л. М. Теоретико-методологічні основи викладання музики в школі / Масол Л. М. // Вивчення музики в 1-4 класах : навчально-методичний посібник для вчителів / [Масол Л. М., Беземчук Л. В., Очаківська Ю. О., Наземнова Т. О.]. – Х. : Скорпіон, 2003. – С. 5-23.
6. Психология музыкальной деятельности: теория и практика : учеб. пособие [для студ. муз. фак. высш. пед. учеб. заведений] / [Д. К. Кирнарская, Н. И. Киященко, К. В. Тарасова и др.] ; под ред. Г. М. Цыпина. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 368 с.
7. Ростовський О. Я. Методика викладання музики у початковій школі : навч.-метод. посібник / О. Я. Ростовський. – [2-е вид., доп.]. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 216 с.
8. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976-1977. – Т. 1. – С. 53-206.
9. Тельчарова Р. А. Теория музыкально-эстетической культуры личности: проблемы и перспективы / Р. А. Тельчарова // Музыкальная деятельность и музыкально-эстетическая культура : межвуз. сб. науч. тр. – Владимир : ВГПИ им. П. И. Лебедева-Полянского, 1990. – С. 5-22.

10. Торопова А. В. Музыкальная психология и психология музыкального образования / А. В. Торопова // Музыкальное образование: методолого-методическая подготовка учителя музыки : программы дисциплин по спец. 030700 – Музыкальное образование [для пед. ун-тов и ин-тов]. – М. : Флинта, 2000. – С. 47-80.

Ольга Лобова

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ «МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ЛИЧНОСТИ» В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕГО МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена исследованию генезиса понятия «музыкальная культура личности». На основе анализа философских, культурологических и педагогических работ сделаны выводы о трактовке данного феномена в контексте общего музыкального образования. Музыкальная культура школьника рассматривается как индивидуально-неповторимое, сложное интегративное образование. Формирование музыкальной культуры учащихся трактуется как ведущий ориентир школьного музыкального образования, который является необходимой составляющей разностороннего развития и гармоничного воспитания ребенка.

Ключевые слова: музыкальная культура личности, музыкальная культура школьника, общее музыкальное образование, формирование музыкальной культуры учащихся.

Olga Lobova

GENESIS OF THE CONCEPT «MUSICAL CULTURE OF THE PERSONALITY» IN THE CONTEXT OF GENERAL MUSIC EDUCATION

Article is devoted to research of genesis of the concept «musical culture of the personality». On the basis of the analysis of philosophical, cultural and pedagogical works done, we observed the attitude towards this phenomenon in the context of the general music education.

The musical culture of the school student is considered as individual and unique, complex integrative education. Formation of musical culture of pupils is observed as the leading reference point of school music education which is a necessary component of versatile development and harmonious education of the child.

Keywords: musical culture of personality, musical culture of the school student, general music education, musical culture of pupils' formation.

References

1. Abdullin, Je. B. (1983) *Teorija i praktika muzykal'nogo obuchenija v obshheobrazovatel'noj shkole* [Theory and practice of music education in secondary school], Moscow, Prosveshhenie, 112 p. (in Russian).
2. Gorjunova, L. V. (1991) *Teorija i praktika formirovanija muzykal'noj kul'tury mladshego shkol'nika* : avtoref. diss. dokt. ped. nauk v forme nauchogo doklada

- [Theory and practice of formation of musical culture of the younger schoolchildren. Synopsis doctoral thesis], Moscow, 38 p. (in Russian)
3. Kabalevskij, D. B. (1980) *Osnovnye principy i metody programmy po muzyke dlja obshheobrazovatel'noj shkoly* [Basic principles and methods in music for secondary school program]. In: *Programma po muzyke (s pourochnoj metodicheskoy razrabotkoj) dlja obshheobrazovatel'noj shkoly. 1-3 klassy* [The program for music (with lesson methodical development) for the secondary school. 1-3 classes], Moscow, pp. 3-19 (in Russian).
 4. Lomakina, N. S. (2006) *Formirovanie slushatel'skoj muzykal'noj kul'tury shkol'nikov-podrostkov* : avtoref. diss. kand. ped. nauk [Formation of the listening musical culture of schoolchildren-teenagers. Synopsis doctoral thesis], Moscow, 22 p. (in Russian).
 5. Masol, L. M. (2003) *Teoretyko-metodolohichni osnovy vykladannya muzyky v shkoli* [Theoretical and methodological foundations of teaching music in schools] In: Masol, L. M., Bezemchuk, L. V., Ochakivs'ka, Yu. O., Nazemnova, T. O. *Vyvchennya muzyky v 1-4 klasakh* [Studying music in grades 1-4], Kharkiv, Skorpion, pp. 5-23 (in Ukrainian).
 6. *Psihologija muzykal'noj dejatel'nosti: teorija i praktika* (2003) [Psychology of Music activity: Theory and Practice] [Kirnarskaja, D. K., Kijashhenko, N. I., Tarasova, K. V., Tsy-pin, G. M. (Eds.)], Moscow, Akademija, 368 p. (in Russian).
 7. Rostovs'kyj, O. Ya. (2000) *Metodyka vykladannya muzyky u pochatkoviy shkoli* [Methods of music teaching in elementary school], Ternopil', Navchal'na knyha – Bohdan, 216 p. (in Ukrainian).
 8. Sukhomlyns'kyj, V. O. (1976-1977) *Problemy vykhovannya vsebichno rozvynutoyi osobystosti* [Problems of education fully developed personality]. In: *Vybrani tvory* [Selected Works], Vol. 1, Kiev, Rad. shkola, pp. 53-206 (in Ukrainian).
 9. Tel'charova, R. A. (1990) *Teorija muzykal'no-jesteticheskoy kul'tury lichnosti: problemy i perspektivy* [The theory of musical-aesthetic culture of personality: problems and prospects]. In: Tel'charova, R. A. (Eds.) *Muzykal'naja dejatel'nost' i muzykal'no-jesteticheskaja kul'tura* [Musical activities and musical-aesthetic culture], Vladimir, VGPI imeni P. I. Lebedeva-Poljanskogo, pp. 5-22 (in Russian).
 10. Toropova, A. V. (2000) *Muzykal'naja psihologija i psihologija muzykal'nogo obrazovanija* [The musical psychology and the psychology of music education]. In: *Muzykal'noe obrazovanie: metodologo-metodicheskaja podgotovka uchitelja muzyki* [Music education: methodological and methodical preparation of the teacher of music], Moscow, Flinta, pp. 47-80 (in Russian).

Одержано 14.02.2016 р.